

CONSERVATORISMUL IERI ȘI AZI

Editor: Valeriu Popescu

Studiile reunite sub acest titlu reprezintă forme de evaluare a conservatorismului ultimelor decenii. Prima, printr-o reluare a temelor majore și a valorilor definitorii ale conservatorismului ca tip de filosofie politică, vizează valențele sale politice și morale actuale. (Ion Bulei)

Cea de-a doua analizează diferența specifică a „conservatorismului tradițional”, „conservatorismului economic”, „neoliberalismului”, „Dreptei religioase sau fundamentaliste”, în cadrul culturii predominant liberale din Statele Unite, în scopul de a însăși genul proxim al „mișcării conservatoare contemporane americane” în ceea ce are specific și, în același timp, contradictoriu. (Tatiana Disparte) Relația specială a conservatorismului cu libertarianismul economic, ca de altfel și cu militantismul anticomunist specific ideologiei americane New Right, este examinată cu intenția de a-i reflecta rolul în deplasarea conservatorismului, a celui britanic în deosebi, sub aspect doctrinar și discursiv, spre condiția unei Drepte radicale sau a unui conservatorism „al pieței libere” și al individualismului, o condiție „denaturată” sau „subminată” prin raportare la cultura britanică de legitimare a tradițiilor și convențiilor. (Gabriela Tănăsescu) Argumente în favoarea înțelegерii conservatorismului drept una dintre „condițiile de posibilitate” ale culturii politice — dat fiind că noțiunea de cultură, în orice extensiune a ei, implică conservare, cultivare, continuitatea tradițiilor — sunt alăturate celor în favoarea calității conservatorismului de mediator al dezbatelor realităților cotidiene și de susținător al capitalului teoretic, valoric și simbolic al diferitelor comunități. (Lorena Păvălan Stuparu) Traducerile din Irving Kristol și Michele Prospero sunt menite să completeze conturarea direcțiilor de evoluție a conservatorismului contemporan și a ponderii sale în configurația actuală a doctrinelor și teoriilor politice consacrate.

G.T.

CONSERVATORISMUL. CÂTEVA PRECIZĂRI

ION BULEI

Termenul de conservator, în genere, a suferit o denigrare în ultimele două secole de istorie și civilizație europeană. O denigrare promovată deopotrivă de liberalismul și democrația triumfătoare și de ideologiile de stânga și extremă stânga, care au impus într-o bună parte a continentului experiențe politice, economice, sociale și culturale. Termenul de conservatism a servit ca antiteză a progresului și a devenit mai mult sau mai puțin o insultă. Au existat însă și reușite de analiză a conservatismului în sens constructiv. Cele mai importante vin din cultura germană și britanică. Și nu întâmplător. În Anglia se naște critica la adresa revoluției franceze, care critică ia forma cea mai coerentă în Germania. Germania face pentru ideologia conservatoare ceea ce Franța face pentru iluminismul progresiv. Se poate spune, desigur rezumând totul la maximum, că Franța a dezvoltat în modul cel mai radical elementele iluministe și raționale ale conștiinței, devenind o purtătoare a „gândirii abstracte”, iar Germaniei i se poate atribui rolul complementar de a fi făcut o armă spirituală din gândirea istorico-organică conservatoare. Cum observă Marx: „Germania a trăit revoluția franceză pe planul filosofiei“. Cât privește Anglia, ea este țara tipic „gradualistică“, cu o dezvoltare evolutivă, nu revoluționară și deci ușor pretându-se la conservatism. Gradualismul englez s-a sprijinit pe remarcabila elasticitate și putere de adaptare la nou a straturilor sociale conservatoare, care au reușit să păstreze în acest fel puterea. Anglia e o țară în care nobilimea nu a devenit niciodată o castă. Ductilitatea ei mentală a fost remarcabilă¹.

În Germania gradualismul, atâtă cât exista, s-a susținut pe puternica presiune a straturilor dominante asupra celor dominate, neîngrădindu-le acestora din urmă nici o revoluție majoră. Nucleul corpului social german a fost constituit de stratul militar. Prusia în special dintre statele germane a fost un stat militar. Aceasta a însemnat mult pentru mișcarea conservatoare și pentru lumea intelectuală germană. Gradualismul german nu a fost deschis ca în Anglia, ci închis. În Anglia a fost o „conpenetrare“ între partide și straturi sociale, care în Germania a lipsit. Aici conservatismul s-a dezvoltat prin propria sa dinamică. Și s-a

¹ Vezi asupra unor aspecte ale conservatismului în genere Adrian Paul Iliescu, *Conservatorismul*, în *Doctrine Politice. Concepte universale și realități românești*, volum coordonat de Alina Mungiu Pippidi, Iași, 1998, p. 73–83 și Ion Bulei, *Conservatorismul românesc*, în *op. cit.*, p. 84–93; Idem, *Conservatori și conservatorism în România*, București, Ed. Enciclopedică, 2000, p. 531–619; Vezi mai pe larg în scrierile lui David Cannadine, Arthur Audhey, Greta Jones, W.T.M. Riches, Radu Carp.

dezvoltat pur intelectual, ca o ideologie conservatoare. Mai mult de jumătate de secol al 19-lea, în Germania n-a fost prezentă o viață parlamentară. Necesitățile luptei practice ar fi impus limitări purității și consecvenței ideologiei. Dieta prusacă abia după 1847 poate fi văzută ca inițiind o activitate de parlament conservator².

Contribuții remarcabile la cunoașterea și înțelegerea conservatorismului înțâlnim în *Reflecții asupra revoluției franceze*, cartea lui Burke din 1790, unde acesta contrapune moderata și pașnică evoluție istorică britanică exceselor revoluționare de dincolo de Canalul Mânecii, înțâlnim în lucrările lui Tocqueville, asupra revoluției franceze și a democrației în America, în scările de valoare ale unor alți clasici ai conservatorismului occidental: David Hume, Jacques Necker, Robert Salisbury, Hippolyte Taine, George Santayana sau G. K. Chesterton, sau mai apoi Ortega y Gasset sau în operele lui F. Meusel, J. Moser, A. Muller, în excelentele cercetări ale lui K. Mannheim din anii 1924–1927, adunate mai nou în lucrarea *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, apărută la Frankfurt pe Main în 1984 și tradusă și în alte limbi europene.

În analiza conservatorismului trebuie mai întâi făcută distincția între conservatorism și tradiționalism. Cel din urmă termen desemnează „o caracteristică universal umană“, exprimă tendința de a se ține tenace de tradiție, de neaderare decât cu greutate la nou. A mai fost numită această tendință și „conservatorism natural“. S-a încetătenit însă denumirea de tradiționalism, preferată de Max Weber. Tradiționalismul este comportamentul contrapus inițial oricărui reformism, este rezistența dintâi la orice nou. E universal uman. Mannheim constată că în forma sa primitivă se recunoaște în conștiința magică, în tendința de a se ține de forme de viață moștenite și în frica de schimbare, care putea fi dăunătoare.

Un astfel de tradiționalism este prezent și în epoca modernă, nu doar în cea veche. Denotă „o caracteristică psihologică formală“, activă mai mult sau mai puțin în orice individ. Comportamentul tradițional nu e legat nici măcar în epoca modernă de conservatorismul politic. Sunt persoane politice „progresiste“ care în chestiuni de viață sunt tradiționaliste și invers. Un tradiționalist în fața introducerii, de pildă, a drumului de fier e, desigur, împotriva; un conservator, unul care acționează în conservatorismul politic, reacționează în funcție de programul partidului conservatorilor în țara respectivă. Conservatorismul este un fenomen specific modern, istoric. Conservatorismul politic este „o structură spirituală obiectivă“, față de subiectivismul indivizilor singulari, care acționează în sens tradiționalist. Cu alte cuvinte, tradiționalismul este un concept sociologico-generalizant, vechi de când lumea, în vreme ce conservatorismul este un concept

² De văzut K. Mannheim, *Konservatismus, ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, Frankfurt an Main, 1988 (noi am consultat ediția italiană, în traducerea lui G. Sadun Bordoni), capitolul închinat conservatorismului german, p. 135–235; de asemenea, de văzut Roger Scruton, *Sensul conservatorismului*, Robert Nisbet, *Schimbarea socială și Irving Kristol, Confesiunile unui „neoconservator“*, în „Polis“, nr. 3, p. 27–52; Tiziano Bonazzi, *Conservatorismo*, în „Dizionario di politica“, diretto da Norberto Bobbio, Nicola Matteucci, Gianfranco Pasquino, Torino, UTET, 1983, p. 228–233.

istorico-sociologic, care desemnează un fenomen modern, istoric și sociologic determinant. Între cei doi termeni este o diferență esențială. Cel dințâi care a conferit conservatorismului această conotație, de structură spirituală obiectivă, a fost Chateaubriand, care și-a intitulat periodicul său destinat să servească ideea restaurării politice și religioase în Franța „Le Conservateur“. În Germania, termenul devine frecvent în anii '30 ai secolului 19. În Anglia din 1830.

Ca și liberalismul, conservatorismul își are și el rădăcinile în revoluția franceză. Este reacția socială, politică, intelectuală la acest remarcabil eveniment. Revoluția a creat condițiile sociale și politice, care au determinat apariția conservatorismului. Cu revoluția, complexul istorico-social a devenit mai dinamic și în cadrul lui s-a relevat cu claritate importanța pentru ansamblu a oricărui element component. S-a diminuat corespunzător numărul unităților izolate, închise în sine, care mai înainte erau dominante. Dinamica complexului istorico-politic a produs o mai mare diferențiere socială. Au apărut straturi sociale care reacționează neomogen la noile tendințe de dezvoltare.

Lumea ideilor și a intențiilor fundamentale vehiculate de aceste idei se divide și ea luând naștere curente sociale corespunzătoare acestor idei care se manifestă potrivit diferențierilor sociale reprezentate.

Acestea ar fi aşadar elementele principale care individualizează originile istorice și sociale ale conservatorismului. Plecând de la ele se poate stabili și conținutul lui intelectual și spiritual. Conservatorii resping conceptul burghez de egalitate care stă la baza teoriei burgheze de libertate. Pentru conservatori, oamenii sunt prin natura lor intimă inegali și adevărata libertate consistă în posibilitatea ce se acordă fiecărui de a-și dezvolta ceea ce are particular. Scrie Adam Muller: „Nimic nu vine în contradicție mai mult cu libertatea... decât conceptul unei exterioare egalități. Dacă libertatea nu este altceva decât strădania naturilor celor mai diferite spre dezvoltare și viață, nu se poate concepe contradicție mai mare decât aceea de a introduce libertatea și de a distruga în același timp întreaga sferă de individualitate dată de natură“³.

Cu alte cuvinte, conservatorii resping libertatea atomistică, libertatea abstracă și egalitatea indivizilor, care nu au cum să fie egali. Acceptă însă libertatea unor comunități organice. Inevitabil această libertate presupune și anumite privilegii, care, tot inevitabil, creează alte inegalități. Sunt mai mari aceste inegalități decât celelalte? Conservatorii spun că nu.

Conservatorii resping și concepția burgheză a proprietății. Moser a dezvoltat conceptul unei „proprietăți genuine“. Potrivit acestuia, proprietatea genuină de mai înainte era legată de proprietar diferit de aceea modernă. Ea conferea proprietarului anumite privilegii și prerogative, consfințindu-i, de pildă, dreptul de a avea un cuvânt în afacerile statului, dreptul de vânătoare, apartenența la jurii și.a. Era deci o proprietate strâns legată de onoarea personală a proprietarului. Dacă, de exemplu, proprietarul își înstrăina posesia, dreptul de vânătoare nu putea fi înstrăinat, era semnul distinctiv că noul proprietar nu era cel „autentic“. Onoarea nu era transferibilă. Era deci o relație *nonfungibilă* între o determinată

³ Vezi Karl Mannheim, *op. cit.*, 108–109, unde sunt folosite contribuțiile lui J. Moser și A.H. Muller.

proprietate și un determinat proprietar și orice proprietate era impregnată de acest raport personal.

O altă trăsătură esențială a gândirii conservatoare este aderența la ceea ce este imediat, la concret. Scrie Burke: „Eu nu mă refer la enigma originilor, nici la acel dureros sfârșit al tuturor lucrurilor“. Mannheim e și mai precis: „A trăi și a gândi în chip concret semnifică... o voință de a acționa exclusiv referitor la ambientul imediat, un refuz radical al domniei posibilului și al speculativului“. Conservatorul pleacă totdeauna de la un fapt singular, de la un fapt dat, nu se aruncă spre un orizont dincolo de acest fapt imediat. E preocupat să acționeze imediat, cu detalii concrete, și nu se preocupă de structura lumii în care trăiește, nu-și pune întrebări la care nu are un răspuns în acel moment. Aceasta spre deosebire de modul de a acționa liberal-burghez, progresist, care pleacă totdeauna de la ceea ce ar putea fi posibil, trecând peste ceea ce este dat imediat. Reformismul conservator tinde totdeauna să înlocuiască fapte singulare cu alte fapte singulare. Nu tinde să transforme lumea întreagă, cum o face liberalismul, ci să substituie un fapt singular cu un alt fapt singular; să amelioreze o situație, nu să o schimbe. Tendința progresistă este spre sistem, cea conservatoare spre cazuri particulare⁴.

Totodată, înțelegerea particularului de către conservatorism este făcută prin continuarea trecutului. Semnificatul unui fapt particular derivă din ceea ce e în spatele lui, în trecut, din ceea ce era prefigurat în germene. Progresistul trăiește prezentul ca început al viitorului, în timp ce pentru conservator prezentul e ultima etapă a trecutului. De aici toate programele conservatoare în toată lumea și în România, care toate voiau să amelioreze, nu să schimbe dintr-o dată.

Acestea ar fi trăsăturile esențiale ale conservatismului contrarevolutionar, ale conservatismului ca reacție hotărâtă la revoluția franceză. Numai că acest tip de conservatorism nu definește întreg curentul conservator, în evoluția sa. Este doar partea sa inițială. Odată depășite straturile sociale și intelectuale care i-au dat naștere, se dezvoltă încă din timpul restaurației și un alt tip de conservatorism, radical diferit de precedentul, și care sub anumite forme dăinuie și în zilele noastre. O reacție a elitei împotriva unor stări de fapt. „Cu slăbirea legăturilor de castă, de clasă, de corporație, de familie între oameni, ei primesc un important impuls de a se ocupa de nimic altceva decât de interesele lor particulare, de a nu se gândi decât la ei însăși, de a se închide într-un feroce individualism unde orice virtute publică e destinată să piară“. Sunt afirmațiile lui Alexis de Tocqueville⁵. Tot el consideră societatea modernă ca pe o societate în care „nimic nu este sănătos“, în care „fiecare se simte fără încetare asediat de frica de a coborî și de mania de a se ridica; și aceasta pentru că banul, care a devenit semnul distinctiv de categorisire a fiecăruia, a cucerit o extraordinară mobilitate trecând neîncetat dintr-o mână într-alta, transformând condiția individului, înșelând și dărâmând familii...“. Si Tocqueville acuza frenezia de îmboğățire cu orice preț, căutarea doar a bucuriilor materiale, chemând elita conservatoare să reacționeze.

⁴ A. de Tocqueville, *Scritti politici*, vol. I, p. 598–599.

⁵ *Ibidem*, p. 601.

Același Tocqueville observa și o altă caracteristică a epocii moderne, care este conformismul. El constata cum înceț-încet, în această epocă, cetățenii devin tot mai egali și mai asemănători și fiecare dorește să fie așa cum sunt toți ceilalți, constata „gigantica presiune a spiritului tuturor asupra inteligenței fiecăruia“, felul în care încrederea în opinia publică devine o altă specie de religie, în care profetul e majoritatea. Apare astfel pericolul unui nou despotism, cu atât mai periculos, cu cât nu controlează numai autonomia acțiunilor exterioare, dar anihilizează autonomia spiritului și lovește în creativitatea inteligenței⁶.

Conformismul își găsește o manifestare deplină în aşa-numita cultură de masă, o cultură săracă în idei originale și bogată în schimb în idei generale, acceptate fără discuție, pe baza unei așa-zise eficacități sociale. Oamenii au multă curiozitate, dar puțin timp liber, sunt agitați și activi, dar au puțin timp pentru a gândi. Ideile generale îi scutesc de studiul cazurilor particulare. Vor succes dar fără mare efort. Egali în drepturi, în educație, în avere, de o egală condiție, oamenii au inevitabil aceleași nevoi, obiceiuri și gusturi similare. Din această cauză sub liberalism și democrație mariile revoluții intelectuale și spirituale nu mai au loc. Peste tot și peste toate se întinde un fel de materialism negator de orice transcendență. Oamenii se izolează de ei însiși și unii de alții și fiecare nu mai este îndemnat să se ocupe decât de el însuși, de propriul său statut social. Faptul duce inevitabil la un dezinteres crescând pentru treburile publice, pentru cauzele comune (afară de situația în care ele sunt purtătoare de posibilități de îmbogățire). Posturile de guvernare rămân în aceste condiții la dispoziția tuturor ambicioșilor, care găsesc deschis drumul puterii.

Într-o societate de acest tip elitele devin mortificate. Centralismul birocra-tico-administrativ anulează responsabilitatea elementelor singulare, distrug sau diminuează formațiile intermediare și organismele autonome din sfera politico-statală, deci ceea ce poate susține societatea civilă. După Ortega y Gasset, un alt mare gânditor al conservatorismului modern, elitele au guvernat societățile până la sfârșitul secolului al 19-lea. Fiecare din aceste elite elaboră un program și masele erau chemate să aleagă, să se recunoască în acel program și în acea elită. La un moment dat s-a întâmplat ceva catastrofic. Masele au răsturnat elitele și li s-au substituit. Evident Ortega nu condamna bunăstarea adusă de societatea industrială. Dar problema reală era dominația exercitată de „omul masă“, înfrângerea aristocrației intelectuale, cu rezultate dezastruoase. „Masa dă la o parte tot ceea ce este diferit, singular, individual, calificat, selecționat. Cine nu este ca toată lumea, cine nu gândește ca toată lumea, acela riscă să fie eliminat“⁷.

Omul-masă e inert, nu are obiective de largă respirație, nu-și pune întrebări, nu are incertitudini, nu respectă aristocrația intelectuală, nu tolerează disensiunile de păreri. Realitatea progresului e evidentă pentru oricine, dar conservatorismul modern refuză optimismul vechiului istoricism și respinge și mitul progresului ca ceva automatic și garantat. De reținut trebuie să fie faptul că nu există progres sau evoluție fără o amenințare de involuție și de regres, fără risc. Si societatea de masă este tocmai o astfel de perioadă de regres, de sterilitate. Analiza

⁶ Ortega y Gasset, *Revolta maselor*, București, 1996, p. 16-18.

⁷ G. Bedeschi, *op. cit.*, p. XV-XVIII; Vezi și D. Keutler, V. Meja, N. Stehr, *Karl Mannheim and Conservatism*, în *American Sociological Review*, nr. 49, 1, 1984, p. 71-85.

lui Gasset nu este reacționară, este conservatoare. Ea pleacă de la adevăruri cunoscute. Pentru că, într-adevăr, trăim, în ultimul veac, într-o lume în care masificarea e tot mai extinsă, stimulată mult de mass-media, care are azi o putere enormă, în care cultura de masă face legea, impune modelele sale, produce modele culturale destinate să dureze un sezon. Or adevărata cultură este aceea a elitelor.

Din toate aceste motive intră în acțiune sau trebuie să intre conservatorismul de tip nou. Instrumentele folosite: libertatea presei, asociațiile autonome în toate domeniile. Scopul: crearea unui spirit conservator din partea celor mai buni, un spirit împotriva tuturor rapidelor inovații și improvizării în câmpul intelectual și social, împotriva schimbărilor pentru schimbare. Individual nu poate ieși de sub tendințele distructive ale societății democratice de masă decât lărgind sectorul societății civile, decât propunându-și ca obiectiv conservarea unor determinate valori care să salveze integritatea intelectuală și morală a fiecăruia. Cu alte cuvinte, salvagardarea individualului de tirania majorității, autonomia societății civile de opresantul aparat birocratic generat de societatea democratică de masă.

Mai poate avea acest conservatorism valențe politice, sau rămâne doar în sfera morală? Credem că rămâne doar în sfera morală, potențând însă curente mai la modă în politică.

Conservatorismul român — parte a conservatorismului european

Conservatorismul român se asemănă cu conservatorismul european în genere. Dar, spre deosebire de liberalism, el se revendică și dintr-o realitate românească proprie, din tradiții proprii. Fie și parțial el moștenește ideologic pătură conducătoare a Principatelor române. În țările vecine României de la sud, în Bulgaria sau actuala Iugoslavie, această clasă conducătoare a lipsit în secolele asupriri turcești. Situația din țările române nu se asemănă deci cu aceea de la sud de Dunăre. În Ungaria și Polonia această clasă conducătoare a existat, dar, prin catolicism, și orientată de la început spre Occident. În plus, în secolul XIX Polonia nu mai exista ca stat. Legătura din acest punct de vedere în epoca modernă dintre români și vecinii lor de la nord și vest nu are semnificații deosebite. Atunci când românii intră în modernitate și caută contactul strâns cu civilizația Occidentului îl stabilesc direct cu englezii, francezii, germanii, austriecii, fără intermediari. Singura apropiere care s-ar putea face ar fi cu clasa conducătoare din Rusia, care, mai bogată și apropiată mai dinainte de Occident, a influențat și clasa conducătoare română mai cu seamă în timpul deselor ocupații rusești ale Principatelor în secolele XVIII și XIX (ofițerii armatelor rusești erau exclusiv aristocrați). O materializare a acestei influențe ar fi Regulamentele Organice. O cercetare în plan religios, cultural și, în genere, spiritual poate desprinde nuanțele necesare. Inclusiv ar nuanța aceste legături prin prisma conștiinței naționale, în sensul în care clasa conducătoare română privea cu mare teamă spre țarism, ale cărui intenții ofensive în Balcani nu erau deloc ascunse⁸.

Și în România conservatorismul îmbracă cele două aspecte pe care le îmbracă

⁸ Vezi și altele în Ion Bulei, *Conservatorismul*, în *Curierul*; Vl. Georgescu, *Memoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769–1831*, București, 1970; A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București, 1980.

și în Occident. Și aici el se manifestă ca o reacție nu la revoluția franceză ca atare (boierii români au privit cu simpatie revoluția franceză, gândindu-se că Franța revoluționară va ajuta țările române să scape de fanarioți), ci ca o reacție la spiritul revoluționar în impulsionarea unor transformări sociale prea repezi. Nu se prelupa decât o parte din mesajul revoluționar, cel extern, ignorând aspectul său social, de egalitate socială. Nu puțin a contribuit la aceasta modul în care s-a făcut modernitatea în spațiul românesc, cu un proces de reforme care și el s-a acomodat cu împrejurările internaționale. Când acestea au fost favorabile procesul reformelor a fost mai alert. Dar el s-a încetinit când condițiile externe i s-au împotravit. Procesul revoluționar-reformist a avut un caracter național predominant. Unirea și independența au fost imperitive care au trecut înaintea libertăților din interior. Unele se legau de altele, desigur, dar cele din urmă nu s-au pus până nu se împlineau cele dintâi (vezi, de pildă, dezbatările din Adunările ad-hoc). Și atunci când a venit timpul să se aducă în prim-plan problemele din interior, „fierbințeala“ procesului revoluționar se domolise. Și răspunsurile și soluțiile n-au mai fost radicale, ci potolite. Revoluțiile nu au fost niciodată duse până la capăt în spațiul nostru de istorie⁹.

La considerațiile de mai sus se pot adăuga altele care țin de psihicul național și specificitatea etnică românească. Chestiune foarte interesantă și la care, în epoca modernă și contemporană, au încercat răspunsuri (mai importanți): D. Drăghicescu în *Din psihologia poporului român*, Mihai Ralea în *Fenomenul românesc*, G. Călinescu în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, C. Ciopraga în *Personalitatea literaturii române*, Edgar Papu în *Tipul creativ românesc în contextul universal*, în *Aesthesia carpato-dunărean*, antologie realizată de Florin Mihăilescu, București, 1981 sau Florin Mihăilescu, *Psihicul național și specificul românesc în Aesthesia...*, (mai nou, vezi volumele *Dreptul la memorie*, vol. I–IV, București, 1993–1994).

Românii asimilează cu mare ușurință formele noi fără a renunța însă la respectarea unui anume organicism al vieții specific firii lor. De aceea asimilarea rămâne adesea incompletă, iar specificitatea nu ajunge să se definească suficient ideologic.

Orientarea doctrinară conservatoare încearcă să răspundă asupra chipului în care s-a dezvoltat civilizația română în veacul trecut și la începutul celui de-al XX-lea. Care erau căile de dezvoltare ale acesteia, mijloacele sale, care era sau trebuia să fie sistemul ei? Și cu răspunsul la întrebările de mai sus intrăm în teoria formelor fără fond, principala creație a conservatorismului, considerată de unii cercetători drept „un mod specific românesc“ de a răspunde „provocării istoriei“, „o forma mentis românească“, una din „marile idei teoretice ale Europei“. Dincolo de adjective, trebuie observat că, indiferent de domeniul în care s-a manifestat, această teorie, prin introducerea spiritului critic, a dat modernizării României conștiința de sine.

⁹ I. Bulei, *La revolution et l'évolution dans la modernité de la Roumanie*, în „Revue Roumaine d'histoire“, aprilie-mai, 1990; Vezi și același, în jurul publicistica eminesciană, în „Revista de istorie și teorie literară“, nr. 2–3, aprilie-sept. 1986, oct.-dec. 1986; „Curierul Românesc“, an VIII, nr. 5, mai 1996.